

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γενικά

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θεμελιώδης αρχή της επιστήμης είναι η πίστη στην ύπαρξη ενός αντικειμενικού κόσμου ανεξάρτητου από το υποκείμενο (τον άνθρωπο) που επιδιώκει κάθε φορά την ερμηνεία του. Η σύγχρονη ωστόσο επιστήμη, θεωρούμενη ως αντικειμενική, ορθολογιστική και παγκόσμια επιδίωξη της γνώσης, είναι επίσης εξίσου εξαρτημένη ως προς τη διαμόρφωσή της από υποκειμενικούς και τοπικούς κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Αν και θεωρείται ότι οφείλει την πρόοδό της στην αποδοχή μιας αυστηρής επιστημονικής μεθόδου (επαγωγή, απαγωγή, πείραμα), η πρακτική της δεν είναι μόνο δημιούργημα του πνεύματος και του εσωτερικού μετασχηματισμού των ιδεών, αλλά και αποτέλεσμα ενός συνδυασμού ιντερναλιστικών και εξτερναλιστικών χαρακτηριστικών. Η ιστορία της επιστήμης οφείλει να αποκαλύπτει την εθνική βάση της επιστήμης, το δυναμικό τρόπο διαμόρφωσής της σε τοπικό επίπεδο, προσδιορίζοντας τη σχέση ανάμεσα στη γέννηση της επιστήμης και τις εθνικές ιδιαιτερότητες του τόπου, φωτίζοντας τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις της διαμόρφωσης αυτής.

Αναζητώντας τα εθνικά πλαίσια στα οποία η νεότερη επιστήμη γίνεται δεκτική –όσον αφορά τον ελλαδικό χώρο και τις ελληνικές κοινότητες στη Βαλκανική, στην Κεντρική Ευρώπη και στην Ανατολή– ο ιστορικός της περιόδου είναι υποχρεωμένος να ασχοληθεί με τον ελληνισμό που, από το α΄ μισό του 17^{ου} ως το α΄ μισό του 18^{ου} αιώνα, βρίσκεται διασκορπισμένος σε ενότητες λιγότερο ή περισσότερο συμπαγείς, τα γεωγραφικά όρια των οποίων δύσκολα καθορίζονται. Κινούμενος ο ελληνισμός στα γεωγραφικά όρια της υπερεθνικής οθωμανικής αυτοκρατορίας ή στα πλαίσια των βενετικών κτήσεων, έχει κατά το 18^ο αιώνα –λόγω κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συνθηκών– τη δυνατότητα οικονομικής και πνευματικής ανάπτυξης, βρισκόμενος σε μια διαλεκτική σχέση με το ευρύτερο περιβάλλον του. Ακολουθώντας οι Έλλη-

νες λόγιοι τις ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, διαμορφώνουν το δικό τους επιστημονικό λόγο, μέσω ενός εκλεκτικισμού, του οποίου σημαντικά φίλτρα μετασχηματισμού αποτελούν ο αριστοτελισμός, η ορθοδοξία της Ανατολής και οι τρόποι/δρόμοι επαφής με τον ευρωπαϊκό νεωτερισμό.

Στο πλαίσιο του προγράμματος «Κάτοπτρον Ελληνικής Φιλοσοφίας και Επιστήμης: Πληροφορικό σύστημα για την ενοποίηση, τη διαχείριση και την πρόσβαση στο ελληνικό ιστορικό υλικό για τη φιλοσοφία, τις επιστήμες και την εκπαίδευση κατά την περίοδο 1453-1821» διαμορφώθηκε το παρόν λεξικό φιλοσοφικών και επιστημονικών όρων, μέσα από τους οποίους επιδιώκεται η ανάδειξη της διεργασίας γέννησης των ιδεών στις ελληνικές κοινότητες. Ο αναγνώστης θα αντλήσει από αυτό πληροφορίες για το γνωστικό υπόβαθρο των Ελλήνων, κυρίως από τον 16^ο-19^ο αιώνα, και θα γνωρίσει τους τρόπους προσέγγισης και υιοθέτησης των νεωτεριστικών ιδεών. Για το σκοπό αυτό, το λεξικό επιδιώκει μια ιστοριογραφική καταγραφή των εννοιών, αναδεικνύοντας τη γέννηση των εννοιών εν χρόνω και τόπω, με τις ιδιαιτερότητες που αυτό συνεπάγεται, ώστε να γίνει κατανοητό ότι η φιλοσοφία ή η επιστήμη αποτελούν μια πολιτισμική δραστηριότητα που απορρέει από ένα πλέγμα κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών πρακτικών, ενώ τα επιστημονικά δεδομένα δεν ανακαλύπτονται μόνο αλλά συχνά και κατασκευάζονται. Η υιοθέτηση και η απόρριψη των εννοιών, οι δυσκολίες στην αποδοχή της νέας γνώσης, τα ιδεολογικά φράγματα, τα επιστημολογικά λάθη των λογίων, οι οποίοι συγκροτούν τον επιστημονικό λόγο γράφοντας εγχειρίδια για διδακτική χρήση, αποτελούν μάρτυρες του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι εξοικειώνονται με τις νέες ιδέες και τις νέες απόπειρες ερμηνείας του κόσμου. Αυτό βοηθά να κατανοήσουμε τις τοπικές ιδιαιτερότητες των ελληνικών κοινοτήτων και να απομακρυνθούμε γενικότερα από μια θετικιστική αντίληψη περί του σχηματισμού των εννοιών. Ακόμη πιο ειδικά, μας προσφέρει μια εικόνα του δικού μας παρελθόντος, επάνω στο οποίο στηρίζονται όψεις του σήμερα. Καθώς το περιεχόμενο της επιστήμης και της φιλοσοφίας δεν νοείται μέσα από αφαιρετικά σχήματα, οι θεωρήσεις της πραγματικότητας, διαμορφωμένες στο πέρασμα του χρόνου, δεν είναι λιγότερο επιστημονικές επειδή επηρεάζονται από το τοπικό χρώμα. Αντίθετα μάλιστα, προσφέρονται ως ένα παράδειγμα κατανόησης του τρόπου γέννησης των ιδεών γενικότερα.

Επιδιώκοντας να αποτυπώσουμε την εξέλιξη των φιλοσοφικών και επιστημονικών εννοιών μιας παλαιότερης εποχής, με δεξαμενή πληροφοριών τα κείμενα των Ελλήνων σε διαφορετικά γνωστικά πεδία, που έχουν καταγραφεί στον «Ελληνομνήμονα», θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την *πολυχρωμία της πραγματικότητας* της περιόδου από τον 16^ο έως τον 19^ο αιώνα, εστιαζόμε-

νοι κυρίως στην εποχή του Διαφωτισμού, όπως διαμορφώνεται από τις προσωπικές επιλογές των λογίων, ως προς τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις τους. Ο «Ελληνομνήμονας» είναι μια ψηφιακή βιβλιοθήκη που δημιουργήθηκε και συντηρείται από το τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πρόκειται για μια βάση πρωτογενών πηγών, ένα πολύ σημαντικό έργο που διασώζει την πνευματική δραστηριότητα των Ελλήνων λογίων και την κληροδοτεί στους μεταγενέστερους για μελέτη. Η ψηφιακή αυτή βιβλιοθήκη περιλαμβάνει έντυπα βιβλία, σύντομα όμως πρόκειται να επεκταθεί και στο χώρο των χειρογράφων (που ενδέχεται να συμβάλουν και στη διεύρυνση της ύλης του παρόντος λεξικού). Η βιβλιοθήκη διατίθεται στο διαδίκτυο στη διεύθυνση www.lib.uoa.gr/hellinomnimon.

Μελετώντας κείμενα διαφορετικών γνωστικών πεδίων, ο αναγνώστης έρχεται σε επαφή με έναν κόσμο παλαιό αλλά καθόλου αποστεωμένο. Πίσω από το αρχαιοπρεπές ύφος τους, τα κείμενα αυτά απεικονίζουν τη δύναμη της ζωής ανθρώπων του παρελθόντος, πράγμα που συχνά αποσιωπά η εξ ανάγκης σηματοποίηση και ταξινόμηση περιόδων και γεγονότων στα εγχειρίδια ιστορίας. Παρασυρόμενοι από τη ροή των προβληματισμών των λογίων, έχουμε την αίσθηση ότι παρακολουθούμε το γίνεσθαι των ιδεών ανθρώπων που, χωρίς να είναι διαφορετικοί από εμάς, προσπαθούν να λύσουν προβλήματα της εποχής τους με τα μέσα και τις προκλήσεις που η ίδια η εποχή και το περιβάλλον τους επιβάλλει. Επιλέγοντας για τη λημματογράφηση ορισμούς που οι ίδιοι οι συγγραφείς δίνουν άμεσα ή έμμεσα, γινόμαστε μάρτυρες του παρελθόντος, κοινωνοί της ζωής των ανθρώπων αυτών, γνωρίζουμε τις αξίες και τους κανόνες τους, τις επιδιώξεις και τα οράματά τους, τα ορόσημα προς τα οποία είναι θεμιτό γι' αυτούς να στραφούν, και αυτό γίνεται τόσο πιο γοητευτικό, όσο πιο πρόθυμοι είμαστε, ως σύγχρονοι αναγνώστες, να αφήσουμε πίσω τα δικά μας αξιώματα ερμηνείας, τη ματιά που φυσικώ τω λόγω «κατασκευάζει» η σύγχρονη εκπαίδευση και να κοιτάζουμε ανεπηρέαστα το γίνεσθαι του παρελθόντος, μέσα από το πανόραμα των σελίδων της φυσικής, της φυσικής φιλοσοφίας, των μαθηματικών, της ναυτικής και εμπορικής επιστήμης, της φυσικής ιστορίας, της αστρονομίας, τομέων που αποσκοπούν να δώσουν νέες, για εκείνη την εποχή, ερμηνείες περί κόσμου και λύσεις στον «κοινό των ανθρώπων βίο» προς την ευημερία.

Μέσα από το υλικό του λεξικού γνωρίζουμε τη σχέση των Ελλήνων λογίων με τον ευρωπαϊκό επιστημονικό λόγο, θεωρώντας την εξέλιξη των εννοιών όχι ως μια γραμμική πορεία από τις λιγότερο στις περισσότερες επιτυχείς ερμηνείες του κόσμου, αλλά ως μια διαλεκτική σχέση του παλαιού με το νέο, του ευρωπαϊκού πειραματισμού, της βακώνειας ή καρτεσιανής θεώρησης με το αριστο-

τελικό ή το χριστιανικό στοιχείο. Αποτέλεσμα αυτής της διαλεκτικής σχέσης, της αλληλοσυμπλήρωσης των ιδεών που ο λόγιος κάθε φορά προσπαθεί να εντάξει αρμονικά σε ένα συνεκτικό γνωστικό οικοδόμημα, κυρίως όσον αφορά στις ερμηνείες του φυσικού κόσμου, είναι η συγγραφή και έκδοση κειμένων που άλλοτε υιοθετούν νεότερες (π.χ. κοπερνίκειο σύστημα) και άλλοτε παλαιότερες επιστημονικές θέσεις, ήδη απορριφθείσες ή ευρισκόμενες στη φάση της απόρριψης στην Ευρώπη (π.χ. πτολεμαϊκό σύστημα). Αυτό δεν είναι παρά το αποτέλεσμα επιρροών του ευρύτερου περιβάλλοντος εντός του οποίου ο λόγιος επιλέγει τις αρχές της ερμηνείας του κόσμου. Καθώς η πραγματικότητα δεν νομοθετείται, οι σχηματοποιήσεις των ιδεών γίνονται από τους μεταγενέστερους, στο πλαίσιο μιας μετα-γλώσσας που βιάζεται να προσδώσει ετικέττες: *νεωτερισμός, συντηρητισμός*. Όσο όμως και αν υπάρχουν εκ μέρους των λογίων παλινδρομήσεις, τις οποίες υπαγορεύουν οι ηθικές δεσμεύσεις στη συνείδησή τους, όταν αυτοί έρχονται αντιμέτωποι με το δίλημμα *νεωτερισμός ή παράδοση*, ο νεωτερισμός μένει ως εντύπωση στο τέλος της συνολικής ανάγνωσης των έργων και οι παραδοσικές προκατασκευασμένες ερμηνείες σταδιακά συρρικνώνονται και υποχωρούν.

Οι νέες ιδέες περί του φυσικού κόσμου, οι αλλαγές στον ορισμό της υλικότητας και ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη φυσική θεώρηση, η στροφή από τη γλώσσα της φιλοσοφίας στη γλώσσα της φυσικής, η καθιέρωση της νέας χημείας, ο εστιασμός στο υλικό σωματίδιο με τον τρόπο των εργαστηρίων των χημικών, η καρτεσιανή άλγεβρα και ο απειροστικός λογισμός, η ευθύγραμμη και σφαιρική τριγωνομετρία και οι εφαρμογές της τελευταίας στη ναυσιπλοΐα – σε ανοιχτές πια θάλασσες και σε υπερπόντια ταξίδια– η ανανέωση της ναυτικής επιστήμης και της χαρτογραφίας πέρα από τα όρια των χαρτών του Mercator, ο εμπορικός κόσμος των συναλλαγών, των ασφαλιστηρίων συμβολαίων, των ναυτικών μεταφορών, των τραπεζών, των κολλυβιστείων, τα στοιχεία των εμπορικών κωδίκων, ο επαγγελματικός προσανατολισμός, τα μετρικά συστήματα, οι γνώσεις πρακτικής αριθμητικής και λογαριαστικής, τα παράξενα φυτά και ζώα που μας οδηγούν στα χνάρια του Νέου Κόσμου και των δρόμων των μπαχαρικών της Ανατολής αποπνέοντας τον αέρα της αποικιοκρατίας, η υποτίμηση των ιθαγενών και η υπερτίμηση των Ευρωπαίων, οι ηθικές και οικονομικές αξίες της εποχής, όλα αυτά συνθέτουν ένα ευρύ φάσμα γνώσεων και δραστηριοτήτων που προκαλεί το ενδιαφέρον μας να το γνωρίσουμε βαθύτερα.

Οι μελέτες για το ανθρώπινο σώμα, η θεωρία γέννησης, οι προσπάθειες να εξιχνιαστεί η λειτουργία του εγκεφάλου με τη μελέτη των αποτελεσμάτων της ηλεκτρικής ύλης, οι φυσικο-θεολογικές αντιλήψεις που θέλουν το ανθρώπινο σώμα μια μικρογραφία του Παντός κατά τη θέληση του πάνσοφου Δημιουργού,

τα μικροσκοπικά παρατηρήματα των χυλών του ανθρωπίνου οργανισμού και των εντόμων, η χρήση επιστημονικών οργάνων, τα θαυμαστά φαινόμενα του ηλεκτρισμού και η χρήση τους στην καθημερινή ζωή, η διεύρυνση του περιεχομένου της φιλοσοφίας –που προτείνει μια νέα μεταφυσική και συνδέει τη λογική με την ψυχολογία, ενσωματώντας στην ηθική θέματα παιδαγωγικής– οι απόψεις για τα κοσμολογικά ζητήματα, τη δημιουργία του σύμπαντος και της γης, τα ηφαίστεια, τους σεισμούς, τις παλοίρροιες, τα απολιθώματα και τα παίγνια της φύσεως, η ιδιαίτερη προβολή της γεωγραφίας, όλα αυτά φέρουν αναμφιβόλως τη σφραγίδα του νέου, όχι ως απλή αντιγραφή από τα ευρωπαϊκά κείμενα, αλλά με τον τρόπο της ιδιαίτερης αποδοχής που τα πολιτισμικά συμφοραζόμενα των ελληνικών κοινοτήτων καθορίζουν.

Για να προβάσουμε αυτόν τον πολύχρωμο κόσμο και να τον φέρουμε πιο κοντά και παραστατικά στον αναγνώστη, επιλέξαμε από τα κείμενα του «Ελληνομνήμονα» λήμματα από φιλοσοφικά και επιστημονικά βιβλία από τον 16^ο ως τον 19^ο αιώνα, τα οποία παρατιθέμενα απεικονίζουν τον τρόπο αντίληψης των ανθρώπων σε σχέση πάντοτε με τον περιβάλλοντα κόσμο τους. Ειδικότερα, αντλήθηκαν λήμματα από τα παρακάτω γνωστικά πεδία: **αστρονομίας, γεωγραφίας** (με στοιχεία κοσμογραφίας-μαθηματικής γεωγραφίας, αστρονομίας, γεωλογίας, γεωφυσικής και ανθρωπογενούς γεωγραφίας), **ναυτικής επιστήμης** (με στοιχεία κοσμογραφίας, αστρονομίας, σφαιρικής τριγωνομετρίας), **μαθηματικών** (με στοιχεία πρακτικής αριθμητικής, καρτεσιανής & νευτώνειας άλγεβρας, γεωμετρίας, ευθύγραμμης και σφαιρικής τριγωνομετρίας), **εμπορικής επιστήμης** (με στοιχεία εμπορικού, ναυτικού ασφαλιστικού δικαίου, πρακτικής αριθμητικής), **φυσικής φιλοσοφίας, φυσικής** (με στοιχεία χημείας), **φιλοσοφίας** (με στοιχεία μεταφυσικής, λογικής, επιστημολογίας, ηθικής, ψυχολογίας, παιδαγωγικής, ιατρικής) και **φυσικής ιστορίας**. Οι επιμέρους ενότητες δείχνουν πόσο διαχέονται τα όρια της γνώσης και πόσο ασαφής είναι σε κάποιες περιπτώσεις ο χαρακτήρας της επιστήμης, που κάτω από την επιρροή των νέων δεδομένων οι έννοιές της μετασχηματίζονται και μορφώνονται διαφορετικά. Σε κάθε περίπτωση όμως μας προσφέρουν μια πανοραμική άποψη του κόσμου του παρελθόντος και αποδίδουν παραστατικά την πραγματικότητα των ανθρώπων, που αντιμετώπιζαν με νέους ορίζοντες, γεωγραφικούς και γνωστικούς, υπό την ευρεία έννοια, προσπαθούν να βελτιώσουν τη ζωή τους, άλλοτε υιοθετώντας στοιχεία νέα και άλλοτε συνδυάζοντάς τα με τα παλαιά τους αξιώματα.

Όταν κανείς διαβάσει στη δευτερογενή βιβλιογραφία σχόλια για τα έργα αυτά των Ελλήνων, συναντά την αντίληψη ότι ενώ στην Ευρώπη υπάρχει η νεότερη επιστήμη, της οποίας αποκορύφωμα προόδου αποτελεί ο νευτωνισμός (ως

μονοδιάστατη, ομοιογενής, παγιωμένη και χωρίς παρεκκλίσεις θεώρηση), στις ελληνικές κοινότητες καταγράφονται οι αναποτελεσματικές προσπάθειες των λογίων να γνωρίσουν τη νέα αυτή ερμηνεία, μέσω παρανοήσεων και επιστροφών στην παραδοσιακή φιλοσοφία, κατάσταση της οποίας αίτια θεωρούνται ο επαρχιωτισμός, η αμάθεια, οι πολιτικές και θρησκευτικές τους δεσμεύσεις. Η παρερμηνεία αυτή ωστόσο οφείλεται συχνά και στη ματιά του σύγχρονου ανθρώπου καθώς προσπαθεί με τις σημερινές γνώσεις του να ερμηνεύσει ένα έργο διαμορφωμένο χρόνια πριν, σ' ένα άλλο πλαίσιο αναφοράς, με διαφορετικές από τις σημερινές συνιστώσες. Άλλοτε πάλι, επιχειρείται μια μονομερής ανάγνωση των έργων, έξω από το οργανικό τους σύνολο, που και πάλι οδηγεί σε εσφαλμένες εκτιμήσεις. Η κριτική εστιάζεται αρνητικά στην ερανοστική διάθεση των λογίων ως τρόπο αφομοίωσης της νεότερης επιστήμης. Ο εκλεκτικισμός των συγγραφέων εκλαμβάνεται ως προϊόν σκοπιμοτήτων, θρησκοληψίας, συντηρητισμού ή ελλιπούς κατανόησης των ευρωπαϊκών ιδεών, οι οποίες παρουσιάζονται ως ένα *ομοιογενές σύνολο απόψεων του Διαφωτισμού στην Ευρώπη*. Αυτό οδηγεί σε απλουστευτικές ερμηνείες των έργων, που παραγνωρίζοντας τη γένεση της επιστήμης σε κοινωνικά πλαίσια, με τη γενική έννοια του όρου, δεν συνεκτιμούν όλους εκείνους τους παράγοντες που επηρεάζουν τα κριτήρια με τα οποία οι λόγιοι επιλέγουν τη νέα γνώση. Η ιστοριογραφική προσέγγιση θα πρέπει να επιδιώκει όχι τη θετικιστική αντιμετώπιση των έργων ή την ανιστορική ανάγνωσή τους με σύγχρονους όρους (τη διόρθωσή της δηλαδή σ' αυτό που σήμερα θεωρείται ορθό), αλλά την τοποθέτηση των κειμένων στα κοινωνικά τους συμφραζόμενα, έτσι ώστε να αναδεικνύεται η διαλεκτική τους σχέση με το περιβάλλον που τα γεννά. Εξετάζοντας τα έργα των λογίων υπό το φως της κοινωνικής ερμηνείας και της πραγματιστικής ανάλυσης των ιδεών τους, θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτοί στέκονται απέναντι στις νέες φιλοσοφικές ή επιστημονικές ιδέες.

Αν σταθούμε στα ίδια τα κείμενα, προσπαθώντας να κατανοήσουμε τα δικά τους μηνύματα, μέσα από πολλαπλές αναγνώσεις τους και με γνώμονα τις πηγές που χρησιμοποιούν οι ίδιοι οι λόγιοι που τα έγραψαν, αρχίζουμε να συνειδητοποιούμε τη στενότητα της ματιάς μας και τη σχετικότητα των ερμηνειών μας. Οι απόπειρες ερμηνειών του κόσμου και οι συνακόλουθες πρακτικές που τα ίδια τα κείμενα προτείνουν στον αναγνώστη είναι δημιουργήματα του ευρύτερου πολιτισμικού περιγύρου, των ιδιαίτερων κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών του τόπου, όχι μόνο για τον λόγιο που προσθέτει εναλλακτικές ερμηνευτικές θεωρήσεις στις ήδη κληροδοτημένες από την παράδοση, αλλά και για τον σημερινό αναγνώστη, που πρέπει να προσεγγίσει το παρελθόν όσο γίνεται πιο αδέσμευτος από το σήμερα. Καθώς τα σύγχρονα αξιώματα ερμηνείας παραμε-

ρίζονται, το παρελθόν φωτίζεται. Πίσω από τους παραγνωρισμένους, σε πρώτη ματιά, από τον σύγχρονο αναγνώστη, όρους προβάλλουν σελίδες με πολύ μοντέρνο για την εποχή τους περιεχόμενο, και μαζί μ' αυτό φανερώνεται και η προσπάθεια ή η αγωνία συχνά του λογίου να κατανοήσει, να συνταιριάσει και να υπερβεί περιεχόμενα που δεν ανταποκρίνονται πλέον στις ερμηνευτικές ανάγκες της εποχής του, χωρίς όμως να παραβιάσει –αν είναι δυνατόν– στοιχεία που έχει ήδη αποδεχθεί ως «ιερά» (π.χ. του αριστοτελισμού ή της ορθοδοξίας). Οι σκοτεινές σελίδες των κειμένων φωτίζονται, τα νοήματά τους ζωντανεύουν, η ανατρεπτική σκέψη φορτισμένη με παλαιά αξιώματα φανερώνεται, όταν το περιεχόμενο των σελίδων αυτών αποκωδικοποιείται. Και ο εκλεκτικισμός προκύπτει ως αποτέλεσμα της πάλης για την εξισορρόπηση ερμηνειών των οποίων ο ίδιος ο λόγιος έχει την ανάγκη.

Ξεφυλλίζοντας τις σελίδες του λεξικού ο αναγνώστης θα συναντήσει στοιχεία που του είναι ενδεχομένως ως ένα βαθμό γνωστά, (π.χ. η ευκλείδεια γεωμετρία ή οι νευτώνειοι νόμοι). Θα έρθει όμως αντιμέτωπος και με στοιχεία που θα του φανούν παράξενα, απλοϊκά ή λανθασμένα, διαφορετικά από αυτά με τα οποία έκτισε ως τώρα το γνωστικό του οικοδόμημα. Υπάρχει πράγματι απόσταση από τα κείμενα αυτών των τεσσάρων αιώνων για τον σημερινό αναγνώστη, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς το ύφος τους. Αν όμως κοιτάξουμε στο παρελθόν, θα διαπιστώσουμε ότι η ρήση του Λαλάντ επιβεβαιώνεται: *Η ιστορία των προόδων του ανθρωπίνου νός είναι δεμένη πάντοτε με την ιστορία των λαθών του.* Αυτός ακριβώς είναι και ο στόχος του λεξικού. Να συνειδητοποιήσουμε ότι η γνώση είναι μια μορφή ερμηνείας, που αν και αποσκοπεί στην απεικόνιση ενός κόσμου ο οποίος πραγματικά υπάρχει, περικλείει όμως και συγχρονικά χαρακτηριστικά. Στις διάφορες θεωρήσεις, ερμηνευτής του κόσμου, με τη γενικότερη έννοια του όρου, είναι ο άνθρωπος, όπως το εννοεί ο πραγματισμός. Αποστασιοποιούμενοι από τα *a priori* αξιώματά μας, αντιλαμβανόμαστε ότι η επιστήμη–ως τρόπος διερεύνησης του κόσμου– είναι μια συλλογική δραστηριότητα με αλληλεπιδράσεις στις οποίες δεν παίζουν ρόλο μόνο τα διαχρονικά κριτήρια αλλά και οι τοπικές ή υποκειμενικές εκφάνσεις των κριτηρίων αυτών. Δεν είναι, επομένως, η επιστήμη μια προοδευτικά νοούμενη σωρευτική διεργασία προς την αλήθεια, αλλά έχει σαφώς ιστορικές διαστάσεις. Ως ανθρώπινες κατασκευές οι επιστημονικές θεωρίες υπόκεινται σε μια αδιάκοπη διεργασία μεταβολής και εξέλιξης, περιγράφοντας πώς είναι ο κόσμος στην «πραγματικότητα». Έτσι, το εγχείρημα της αναζήτησης της γνώσης στην περίπτωση των Ελλήνων λογίων καθορίζεται από τις προτεραιότητες και τις αξίες των ίδιων των ατόμων ή των κοινοτήτων στις οποίες ανήκουν και οι οποίες διαμορφώνουν *a priori* τα ερμηνευτικά εργαλεία με την πραγματιστική

έννοια του όρου, δημιουργήματα *en χρόνω* και σε συγκεκριμένες κάθε φορά κοινωνικές συνθήκες.

Περιοριζόμενοι στα θέματα γνώσης –που αποτελεί και το δικό μας αντικείμενο διερεύνησης– θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα προϋπάρχοντα αξιώματα ερμηνείας δεν μπορούν να εξοβελιστούν από τη μια στιγμή στην άλλη, όσο και αν οι καιροί επιβάλλουν μια ανανέωση. Η διαλεκτική σχέση του λογίου με το περιβάλλον του είναι εκείνο που καθορίζει τον χαρακτήρα της επαφής του με το νέο. Στα ελληνικά κείμενα της εποχής ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια μορφή νεωτερισμού που δεν εξελίσσεται ευθύγραμμα. Οι ιδέες και οι πρακτικές των λογίων καθορίζονται από την προβολή του πειραματισμού και του αριστοτελισμού, του νευτωνισμού και της ορθοδοξίας. Όσο και αν αυτό μας ξενίζει, κάθε νεωτερισμός πρέπει να υπερνικήσει πολλά ερμηνευτικά σχήματα για να καθιερωθεί ως ερμηνευτικό παράδειγμα. Οι νεωτεριστικές επιλογές δεν διατυπώνονται ρητά, υπό μορφή κανόνων και κατευθυντήριων αξόνων απόλυτα διαμορφωμένων. Ο κάθε λόγιος κατακτά τη νεότερη γνώση μέσω των δεδομένων της εκπαίδευσής του, των εμπειριών, των ενασχολήσεών του και της *σιωπηρής γνώσης* που διαμορφώνεται στο πολιτισμικό του περιβάλλον. Οι λόγιοι χρησιμοποιούν τα *a priori* αξιώματά τους ως το νομοθετικό αποστάλαγμα της εμπειρίας τους. Ο επιστημονικός τους λόγος γίνεται μια στάση υποκειμενισμού, που έχει οριστεί ελεύθερα και επομένως όχι μονοσήμαντα, μια σύμβαση του νου, που μπορεί να γίνει και με άλλο τρόπο, αν αυτό ταιριάζει στις νέες ανάγκες, όσο και αν στόχος είναι η αποκάλυψη της πραγματικής πραγματικότητας. Η νέα *αλήθεια* που προβάλλεται κρίνεται *αναγκαία*, λόγω του ότι έχει περισσότερη πληροφορία σε σχέση με τις *αλήθειες* του παρελθόντος. Οι απόψεις των λογίων δεν είναι παρά νομοθετήματα που απευθύνονται από τον άνθρωπο στον άνθρωπο, ανεξάρτητες σε πολλές παραμέτρους από τις λειτουργίες του αντικειμενικού κόσμου. Και η ύπαρξη δύσκολων σημείων, φαινομενικών αντιφάσεων, εκλεκτικών τάσεων δεν είναι παρά η σύγκρουση μιας καθορισμένης κανονικότητας με μια νέα, αυτής που έχουν συνηθίσει να χρησιμοποιούν με τη νέα που εμφανίζεται και θέτει την παλαιά υπό αίρεση. Όλες αυτές τις αντιφάσεις αλλά και την πολυχρωμία των απόψεων προσπαθεί το παρόν λεξικό να φέρει στο φως, με τελικό στόχο να προσελκύσει τον αναγνώστη να κοιτάξει στο παρελθόν, αποκαλύπτοντάς του ταυτόχρονα τη διαδικασία γέννησης της ερμηνείας του κόσμου, τη διαδικασία γένεσης των ιδεών.

Τα κείμενα του Κορυδαλέα, του Βουλγάρεως, του Θεοτόκη, του Δαρβάρεως, του Γαζή, του Κούμα, του Ρήγα, του Ρώμπαπα, του Παπαδοπούλου γίνονται φορείς γνώσης απαραίτητης για την ανασυγκρότηση της ζωής και της σκέψης των συγχρόνων τους, πολεμούν τη πρόληψη και τη δεισιδαιμονία, ανοίγουν

στους ανθρώπους της εποχής εκείνης νέους ορίζοντες. Ως μικρές εγκυκλοπαίδειες θέλουν να χωρέσουν στις σελίδες όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερα τη νέα ματιά για το *φωτισμό του γένους*, πιστεύοντας στην αξία όσων έχουν αποθησαυριστεί στα ερανίσματά τους και παρασύροντας τον αναγνώστη με τον ενθουσιασμό τους στην *αλήθεια* τους.

Ποιος είναι ο στόχος του λεξικού και σε ποιον απευθύνεται

Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι το λεξικό απευθύνεται κατ' αρχάς σε ένα ειδικό κοινό, στους ασχολούμενους με την ιστορία της επιστήμης και της φιλοσοφίας. Και αυτό εν μέρει είναι αλήθεια. Από την άλλη μεριά όμως θέλει εξ ίσου να κεντρίσει το ενδιαφέρον απλών αναγνωστών, που δεν είναι απαραίτητα εξοικειωμένοι με το αντικείμενο, έχοντας ως στόχο να γνωστοποιήσει την εικόνα της γνώσης της εποχής μέσα από τους ορισμούς των διαφόρων εννοιών στα διάφορα επιστημονικά πεδία. Και αυτό είναι μια πρόκληση. Παραθέτοντας έννοιες διαφορετικών συγγραφέων (στο χρονικό εύρος 16^{ος}-19^{ος} αιώνας), δίνεται στον αναγνώστη η δυνατότητα να κρίνει τις αλλαγές στο περιεχόμενο των όρων και να προσδιορίσει πιθανά αίτια για τις μεταβολές αυτές. Τα αίτια δεν επισημαίνονται στα λήμματα από την συντάκτρια του υλικού, αποτελούν όμως κριτήριο με βάση το οποίο έγινε η επιλογή και η σύνταξη των λημμάτων. Οι έννοιες έχουν ιστορικότητα και αντιμετωπίζονται ως εργαλεία ερμηνείας του κόσμου εν χρόνω σε συγκεκριμένο τόπο.

Μέσω της επαφής με τις έννοιες που συμπεριλαμβάνονται στο λεξικό, ο ειδικός θα μπορούσε ευκολότερα να κωδικοποιήσει τη γνώση της εποχής, να σχηματίσει μια γενική εικόνα της και στη συνέχεια να ανατρέξει στα πρωτογενή κείμενα για περαιτέρω έρευνα. Το λεξικό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας αντιπροσωπευτικός συγκεντρωτικός πίνακας των εννοιών της εποχής, και τελικά να αποτελέσει ένα εύχρηστο όργανο καθοδήγησης στη μελέτη των έργων του *Ελληνομνημόνα* ή οποιωνδήποτε κειμένων της εποχής και, εκτός αυτού, να αποτελέσει την αρχή μιας περαιτέρω διερεύνησης.

Σε ένα δεύτερο βαθμό, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από αυτούς που, χωρίς να είναι ειδικοί ιστορικοί, θα ήθελαν ενδεχομένως να μάθουν κάτι για την ιστορία της επιστήμης τους. Τα λήμματα θα μπορούσαν να ευαισθητοποιήσουν κάποιους να δουν την επιστήμη που έχουν σπουδάσει από μια διαφορετική οπτική γωνία, συνειδητοποιώντας την ιστορικότητα της γνώσης. Θα μπορούσαν να ωθήσουν κάποιους να ασχοληθούν μελλοντικά με κείμενα της επιστήμης του παρελθόντος. Παρακολουθώντας τις αλλαγές που υφίστανται

οι έννοιες, κατανοούμε ότι το παγιωμένο περιεχόμενο των γνωστικών μας εργαλείων έχει χρονικά όρια, η ιστορία των γνώσεών μας για την περιγραφή του κόσμου είναι συχνά μια ιστορία λαθών στην προσπάθεια του ατόμου να ερμηνεύσει τον κόσμο· και η ηρωοποίηση της επιστήμης, με την οποία αρέσκεται να μας εξοικειώνει ένα πνεύμα θετικισμού, είναι παραπλανητική. Οι λόγιοι ως συντελεστές της δημιουργίας των εννοιών δίνουν την δική τους διάσταση στις εννοιολογικές αλλαγές, στα πλαίσια των κοινωνικών τους συμφραζομένων.

Στόχος της σύνταξης δεν είναι η δημιουργία ενός γεωγραφικού, μαθηματικού ή άλλου λήμματος –με τον τρόπο που θα γινόταν σε σύγχρονο λεξικό επιστημονικών όρων– αλλά η απεικόνιση της θεώρησης του κόσμου όπως την αντιλαμβάνονταν κατά τη συγκεκριμένη εποχή – συχνά και με λανθασμένο τρόπο, ο οποίος σκόπιμα προβάλλεται. Στο λεξικό πρέπει να μεταφέρεται *το πνεύμα της εποχής*. Έτσι, δεν προστίθενται στα λήμματα περισσότερες πληροφορίες από αυτές που ο ίδιος ο λόγιος δίνει στο έργο του, ενώ η παρουσίαση του υλικού ακολουθεί, όσο αυτό είναι επιτρεπτό, το ύφος των κειμένων. Δεν προστίθενται πραγματολογικά σχόλια ή επεξηγήσεις για το τί ο συγγραφέας υπονοούσε και τί θα έπρεπε να πει, ποιος τον επηρεάζει άμεσα ή έμμεσα και πώς θα διορθώσουμε τα λάθη του, σύμφωνα με αυτό που εμείς γνωρίζουμε σήμερα ως ορθό. Γενικά, για να είναι πιο αυθεντική η εικόνα, αφήνουμε το κείμενο να «μιλήσει». Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι κάνουμε μια απλή αντιγραφή ή μεταγραφή των όρων από τη γλώσσα του πρωτοτύπου στη νεότερη. Τα ιστοριογραφικά κριτήρια είναι πάντοτε παρόντα στην επιλογή των εννοιών και στη σύνδεσή τους, ακόμη και αν αυτό δεν είναι ορατό σε πρώτη ανάγνωση. Πάντοτε πίσω από το κείμενο η συντάκτρια προσπαθεί να ανασύρει το υλικό από την αφάνεια και να αναδείξει τις ιδιαιτερότητές του, όμως αυτό γίνεται σιωπηρά. Εκείνο που προέχει είναι η προβολή του πνεύματος του αρχικού κειμένου. Χωρίς να επιδιώκεται μια λέξη προς λέξη μετάφραση του ορισμού που ο συγγραφέας δίνει, και χωρίς πάλι αυτό να σημαίνει ότι ο ορισμός αποδίδεται αυθαίρετα, για τη συγκρότησή του επιλέγονται στοιχεία από διάφορα σημεία του κειμένου, ακόμη και από τις παραπομπές, με κριτήρια ιστοριογραφίας της επιστήμης. Αυτό προϋποθέτει πρώτα από όλα τη μελέτη ολόκληρου του κειμένου από την συντάκτρια και τον προσδιορισμό του στίγματος του έργου στο επιστημονικό – φιλοσοφικό φάσμα της εποχής (συγκλίσεις – αποκλίσεις από πρωτογενείς πηγές από τις οποίες οι λόγιοι ενημερώνονται). Μια απλή αντιγραφή των όρων από το πρωτότυπο δεν θα είχε νόημα. Έτσι θα χανόταν η δυνατότητα επιλογής και ανασύνθεσης της πληροφορίας που σκοπό έχει την προβολή μιας ερμηνείας που ο λόγιος υιοθετεί. Αυτό που επιδιώχθηκε ήταν η μεταφορά των κύριων απόψεων των έργων, φροντίζοντας να διατηρηθεί το ύφος, τόσο μέσα από την

επιλογή των λέξεων, όσο και από τη δομή της πρότασης, τη διατήρηση συχνά της θέσης των λεκτικών συνόλων στον συνταγματικό τους άξονα.

Συχνά μένει κανείς με την εντύπωση, κρίνοντας από το ύφος των ορισμών, ότι οι συγγραφείς δεν κάνουν καμία προσπάθεια να συμπυκνώσουν τα λεγόμενά τους, ότι ο λόγος τους είναι απλοϊκός, περιγραφικός, επιφανειακός, λόγος ανθρώπων που ανυποψίαστοι εκστασιάζονται με τις νέες εκδοχές της γνώσης του κόσμου. Ακολουθώντας όμως τη γραμματική του ύφους, είναι και αυτός ένας τρόπος για να αντλήσουμε πληροφορίες για το παρελθόν της γνώσης. Η σημειολογία της διατύπωσης του λήμματος μένει όσο το δυνατόν κοντά στα υφολογικά κριτήρια των κειμένων. Διότι η γλωσσική παρέμβαση στη διατύπωση, η προσαρμογή στη σημερινή σημειολογία μιας σύγχρονης λημματογράφησης θα μπορούσε να είναι ισοπεδωτική και να αλλοιώσει τον χαρακτήρα της πληροφορίας. Στόχος δεν είναι να μεταφέρουμε το υλικό στη γλώσσα της εποχής μας, αλλά μέσα από τις σελίδες του να μεταφερθούμε εμείς σε μια μακρινή εποχή, πολύ ζωντανή όμως και γεμάτη εκπλήξεις, και να βιώσουμε, στο μέτρο του δυνατού, τις εκπλήξεις αυτές, όπως και οι άνθρωποι του καιρού εκείνου. Για να αποδοθεί αυτό το *άρωμα εποχής*, κάποτε διατηρούνται αυτούσια τα αποσπάσματα, όταν αυτό κρίνεται σκόπιμο. Διατηρώντας πολλές από τις λέξεις των κειμένων, χωρίς διορθωτικές παρεμβάσεις –διότι κάθε τέτοια παρέμβαση θα ήταν ανιστορική– διατηρούμε το ύφος. Η πληροφορία επομένως απορρέει τόσο από τον ορισμό των εννοιών, όσο και από τη γλώσσα, με όλα τα πιθανά λάθη που μπορεί να εκφράζονται στη μεταφορά της γνώσης μέσα από τοπικά φίλτρα. Για τον ιστορικό, τα λάθη εκφράζουν τη δική τους πληροφορία και δεν επιτρέπεται να τα διορθώσουμε, διότι είναι ακόμη και στη λεπτομέρειά τους ενδεικτικά για το κλίμα τη εποχής. Άλλωστε, οι εσφαλμένες αντιλήψεις των κειμένων αυτών είναι πλήρως κατανοητές στα πλαίσια της ιστορικότητάς τους. Το ύφος των ορισμών είναι δηλωτικό ενός τρόπου σκέψης και έκφρασης μιας συγκεκριμένης εποχής. Εκθέτουμε έτσι το απροσδιόριστο, την αμφισημία, την αβέβαιη και γεμάτη ερωτηματικά προσέγγιση της φυσικής πραγματικότητας, καθώς τα αξιώματα του παρελθόντος αρχίζουν σταδιακά να αμφισβητούνται. Οι όροι άλλωστε επιλέχθηκαν κατά τρόπον ώστε να είναι αντιπροσωπευτικοί μιας ευρύτερης χρονικής περιόδου (16^{ος}-19^{ος} αιώνας) που σηματοδοτεί το πέρασμα από τον αριστοτελισμό στην νεότερη επιστήμη, από τη φιλοσοφία, ως γενική θεώρηση του κόσμου, στη θεμελίωση των ειδικών επιστημών. Η διαφορετικές εκδοχές του αυτού λήμματος αποσκοπούν στο να δείξουν τη διαφορετικότητα προσέγγισης μιας έννοιας από τους διάφορους συγγραφείς. Συχνά, κείμενα νεότερα εκφράζουν παλαιότερες αντιλήψεις, παρά τον νεωτερισμό που απορρέει από τα έργα στο σύνολό τους.

Όροι που δεν διαφοροποιούνται από τη σημερινή τους εκδοχή (π.χ. *γεωγραφικό πλάτος*) επίσης περιλαμβάνονται, ακριβώς για να παραστήσουν ένα στίγμα της γνώσης των τότε λογίων. Το ίδιο θα μπορούσε να ισχύσει για όρους που διατηρούνται από το παρελθόν, όπως οι όροι της ευκλείδειας γεωμετρίας. Αν και μας ενδιαφέρει η διαφοροποίηση από την αρχαία επιστήμη και οι όροι της καρτεσιανής ή νευτώνειας άλγεβρας έχουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον ιστορικό, η ευκλείδεια γεωμετρία, επί παραδείγματι, αποτελεί ένα σημείο της όλης γραμμής των μαθηματικών που δεν μπορούμε να παραβλέψουμε, ακριβώς διότι η ένταξή της στα έργα της εποχής προσθέτει μια επιπλέον πληροφορία για το βαθμό ανανέωσης των μαθηματικών εννοιών· ή, για να το πούμε αλλιώς, δηλώνει την απόσταση των μαθηματικών από το νεωτερισμό των Ευρωπαίων. Εν ολίγοις, δεν περιλαμβάνουμε στο λεξικό μόνο νέες έννοιες, αλλά και παλαιές που συνεχίζουν να υφίστανται, διατηρώντας το βάρος τους στα κείμενα, να αποκαλύπτοντας κάτι για τον προσανατολισμό των λογίων, έστω και αν για το σημερινό αναγνώστη δεν έχουν, όσον αφορά στο περιεχόμενό τους, κάποια ιδιαιτερότητα ή είναι απολύτως γνωστοί από την εκπαίδευσή του.

Η ένταξη στο λεξικό τοπωνυμίων αποσκοπεί στο να φανερώσει όψεις της ιστορικής γεωγραφίας, δείχνοντας στον αναγνώστη πόσο διαφορετικά ορίζεται το περιεχόμενο του όρου «πόλη», καθώς συναρτάται άμεσα με το ανθρωπογενές στοιχείο της γεωγραφίας. Οι ονομασίες πόλεων και χωρών, ως λήμματα, φανερώνουν τη ρευστότητα και ιστορικότητα των ανθρωπίνων γεωγραφικών οριοθετήσεων. Πληροφορίες θα μπορούσε επίσης να αντλήσει κανείς από την ξενική εκφορά των όρων. Τοπωνύμια που δεν εξελληνίζονται φανερώνουν τις επιρροές από χώρες στις οποίες οι Έλληνες λόγιοι ζουν, και αυτό αποτελεί μια επιπλέον πληροφορία που αντλείται και από τη φωνητική απόδοση του όρου. Η διαφορετική εκφορά τους μας πληροφορεί για τον προσανατολισμό των λογίων σε αντίστοιχες κοινότητες του εξωτερικού και από αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε πολλά για τις επιμέρους επιλογές τους στο ήδη διαμορφωμένο νεωτεριστικό πλαίσιο της Ευρώπης, που ωστόσο μπορεί να έχει επιμέρους διαφορές. Το ίδιο συμβαίνει και με τους όρους της εμπορικής, της ναυτικής επιστήμης ή της φυσικής ιστορίας. Αντίθετα, τα ονόματα των Ευρωπαίων λογίων εξελληνίζονται. Η ελληνότροπη αυτή εκδοχή διατηρείται στα λήμματα, διότι οι λόγιοι το έχουν επιλέξει, ενώ η καθιερωμένη τους ονομασία χρησιμοποιείται δίπλα σε παρένθεση, μόνο αν ο λόγιος έχει αυτή την προτίμηση. Στις θεματικές ενότητες της εμπορικής και ναυτικής επιστήμης χρησιμοποιούνται από τους ίδιους τους συγγραφείς πολλοί ξένοι όροι, στα πλαίσια της ειδικής ορολογίας της επιστήμης τους και η ερμηνεία/ετυμολογία τους αποδίδεται με έναν πολύ μικρό σχολιασμό μέσα σε αγκύλες [...] ώστε να μην διαταράσσεται το κλίμα

της απόδοσης. Κάποιες φορές την ετυμολόγηση κάνει ο ίδιος ο συγγραφέας και αυτό αποδίδεται με *πλάγια* γράμματα (*italics*). Με πλάγια γράμματα επίσης αποδίδονται αποσπάσματα από το κείμενο των συγγραφέων, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχει δίπλα στον όρο, μέσα σε παρένθεση, η σημερινή απόδοση, ώστε και ο ορισμός να είναι κατανοητός και η ιστορική του διάσταση να γίνεται φανερή, π.χ. *υποτείνουσα τόξου* (χορδή). Η πληροφορία σε παρένθεση είναι προσθήκη της συντάκτριας.

Οι όροι ταξινομούνται στο κυρίως σώμα του λεξικού κατά αλφαβητική σειρά, και εντός αγκυλών δηλώνεται το επιστημονικό πεδίο το οποίο αφορούν. Στις σελίδες 23-42 ο αναγνώστης θα βρει ταξινομημένα τα λήμματα κατά θεματική ενότητα, ταξινόμηση που αφ' ενός εξυπηρετεί όποιον θέλει να εστιαστεί περισσότερο σε μια γνωστική περιοχή, αφ' ετέρου δίνει στο μελετητή την ευκαιρία να αποκτήσει μια αντίληψη του περιεχομένου του συγκεκριμένου επιστημονικού κλάδου, στη χρονική περίοδο που εξετάζεται, διαπιστώνοντας την απόσταση ή σύγκλιση σε σχέση με τον σημερινό τρόπο ορισμού τους ή βλέποντας πόσο διαφορετικές με σημερινά κριτήρια μπορεί να είναι οι έννοιες που περιλαμβάνονται σε ένα γνωστικό πεδίο. (π.χ. στη φυσική – φυσική φιλοσοφία συνυπάρχουν έννοιες όπως *ύλη*, *δεισιδαιμονία-ψευδοπιστία*, στη γεωγραφία έννοιες μαθηματικής γεωγραφίας αλλά και ιατρικές, ανθρωπολογικές, όπως *γεωγραφικό πλάτος*, *μεσημβρινός*, *πυρίπνοα όρη*, *άνθρωπος*, *αντισκορβούτια* κ.λπ.)

Οι 1541 όροι που καταγράφονται καλύπτουν ένα μεγάλο εύρος εννοιών για τη φιλοσοφία, τις επιστήμες και την εκπαίδευση από τον 16^ο έως τον 19^ο αιώνα. Στο τέλος του λεξικού παρατίθενται:

- Πηγές στις οποίες ανατρέχουν οι Έλληνες λόγιοι. Στον πίνακα αυτόν αποδίδονται με το καθιερωμένο τους όνομα όλες οι ενδεχόμενες εξελληνισμένες εκδοχές ξένων ονομάτων (π.χ. Μουσχεμβροέκιος, Μουσεμβροέκιος = Musschenbroek) και δίπλα σ' αυτό προστίθενται κάποια βιογραφικά στοιχεία (ιδιότητα, χρονολογία γέννησης/θανάτου). Αυτό γίνεται για να γνωρίσει ο αναγνώστης τι κρύβεται πίσω από τα ελληνοποιημένα ονόματα που οι λόγιοι αναφέρουν στα κείμενά τους, αλλά και για να έχει στη διάθεσή του έναν οδηγό στην ιχνηλάτηση της ευρωπαϊκής γραμματείας, συμπεραίνοντας τυχόν επιρροές που οι Έλληνες λόγιοι έχουν δεχθεί.
- Πίνακας ονομάτων των Ελλήνων λογίων που το έργο τους χρησιμοποιήθηκε από τον «Ελληνομήμονα» για τη σύνταξη του λεξικού. Δίπλα σε κάθε όνομα παρατίθενται σύντομα βιογραφικά στοιχεία.
- Βιβλιογραφικός πίνακας με το σύνολο των πρωτογενών έργων που χρησι-

μποιήθηκαν από τον «Ελληνομνήμονα» για τη δημιουργία – καταγραφή των όρων του λεξικού.

Η σύνταξη του λεξικού δεν ήταν εύκολο εγχείρημα. Πρώτα από όλα απαιτήθηκε η μελέτη των πρωτογενών πηγών από τον «Ελληνομνήμονα», ώστε να γίνει κατανοητός ο προσανατολισμός των λογίων από το έργο των οποίων αντλήθηκαν οι όροι. Για να κατανοηθούν οι απόψεις τους, έπρεπε αυτές να παραβληθούν με αντίστοιχα πρωτογενή κείμενα Ελλήνων ή Ευρωπαίων φιλοσόφων και επιστημόνων, μελέτη η οποία χρειάστηκε να συμπληρωθεί και από τη δευτερογενή βιβλιογραφία. Για να δαμαστεί η ευρύτητα του υλικού, έπρεπε να συνδυαστούν οι γνώσεις ιστορίας της επιστήμης, φιλοσοφίας της επιστήμης, ιστορίας της φιλοσοφίας, με τη διαφορετικότητα γνωστικών αντικειμένων όπως τα μαθηματικά, η φυσική, η χημεία, η εμπορική και ναυτική επιστήμη, η αστρονομία, η γεωλογία, η γεωγραφία, η φυσική ιστορία. Πέρα από τις ιδιαιτερότητες της ορολογίας της κάθε επιστήμης, έπρεπε να καταστεί σαφής η ιστορικότητα των εννοιών τους και να προσδιοριστούν, στο μέτρο του δυνατού, οι αποκλίσεις ή οι συγκλίσεις προς τη νεωτερικότητα ή την παράδοση. Αυτό προϋπέθετε αναζήτηση και μελέτη βοηθητικού υλικού σε ελληνικές και ξένες βιβλιοθήκες για την πληρέστερη κατανόηση και σωστότερη απόδοση των όρων. Για την ανάλυση – απόδοση των όρων χρησιμοποιήθηκαν, πέραν της ειδικής βιβλιογραφίας, λεξικά τεχνικών όρων (φυσικής, χημείας, μαθηματικών, αστρονομίας, γεωλογίας, εμπορικού δικαίου, ναυτικής επιστήμης) καθώς και λεξικά αρχαίας ελληνικής, λατινικής, αγγλικής, γαλλικής, ιταλικής και γερμανικής γλώσσας. Αν και οι στόχοι του λεξικού αυτού είναι τελείως διαφορετικοί, μελετήθηκαν τα χαρακτηριστικά του *Lexicon Technicum or a Universal English Dictionary of Arts and Sciences* (1704, 1710) του John Harris, της *Cyclopaedia or Universal Dictionary of the Arts and Sciences* (1728) του Ephraim Chambers και της Γαλλικής *Εγκυκλοπαιδείας* (*Εγκυκλοπαιδεία ή Κριτικό Λεξικό των Επιστημών, των Τεχνών και των Επιτηδευμάτων* 1751-1772). Τα λήμματα διορθώθηκαν αρκετές φορές και, αν υπήρχε περισσότερος χρόνος, θα ήταν δυνατή μια μεγαλύτερη εμβάθυνση στο υλικό, που έτσι και αλλιώς είναι απέραντο. Ωστόσο, παρά τις δυσκολίες του, το εγχείρημα αυτό ήταν μια ενδιαφέρουσα ευκαιρία διείσδυσης στον πνευματικό κόσμο του ελληνισμού των νεότερων χρόνων. Ευελπιστούμε οι όροι που αναδείχθηκαν να αποτελέσουν το έναυσμα για μια βαθύτερη γνωριμία των μελετητών με τον κόσμο αυτό.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες μου στον κ. Κ. Γαβρόγλου, Καθηγητή του Τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και στον κ. Μ. Πατηνιώτη, Επίκουρο Καθηγητή του ιδίου Τμήματος, που σε συνεργασία με τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης μου ανέθεσαν την επεξεργασία του υλικού, δίνοντάς μου έτσι την ευκαιρία να ασχοληθώ με τον γεμάτο ζωντάνια και ενδιαφέροντα κόσμο του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Με τον κ. Πατηνιώτη πολλές φορές συζητήσαμε πλευρές της εργασίας και η υποστήριξή του στην εξέλιξη του έργου υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Επίσης ευχαριστώ πολύ την κ. Σμ. Γκάμαρη, χημικό, για τη βοήθειά της στη διερεύνηση και κατανόηση των εννοιών της χημείας. Καθοριστική ήταν η βοήθεια στην επεξεργασία των μαθηματικών και οικονομικών όρων από τον Μ. Βιδάλη, Επίκουρο Καθηγητή στο Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Ευχαριστώ επίσης τις κ.κ. Γ. Ντούνια και Α. Πανταζή, βιβλιοθηκονόμους στη Βιβλιοθήκη του Τμήματος Μ.Ι.Θ.Ε. για την προθυμία με την οποία μου παρέιχαν υλικό για την εργασία. Η βοήθεια όλων ήταν σημαντική. Τα λάθη όμως και οι παραλείψεις βαρύνουν αποκλειστικά τη γράφουσα. Η επεξεργασία του υλικού, που απαιτήσε πολλές ώρες δουλειάς, δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς τη ενθάρρυνση και κατανόηση του Μιχάλη, του Γιάννη, της Αθανασίας και της Δάφνης, τους οποίους και ευχαριστώ.

Μάρτιος 2006

Κατερίνα Σούλα